

L'«ART DE CONTEMPLACIÓ» DEL BLAQUERNA, ENTRE LA NARRACIÓ I LA TEORIA

JOAN SANTANACH I SUÑOL
(Universitat de Barcelona)

Abstract

The fifth book of the *Romance of Evast and Blaquerma*, “On the Eremetic Life”, is an account of the protagonist’s experience in contemplation once he has been freed from his Papal obligations. The book is made up of two clearly distinct parts: the famous “Book of the Lover and the Beloved”, the literary expression of Blaquerma’s contemplative experience, and the “Art of Contemplation”.

The “Art of Contemplation” is not exactly a book within the novel, as is the case with the “Book of the Lover and the Beloved”, but rather the account of the character’s contemplative process. Throughout its fifteen chapters—fourteen plus a last one, devoted to the passion of Christ, which Lull added after having considered the work finished—we are told how and by which processes the character helps himself to “acquire devotion” so that “his intellect and will might rise aloft to contemplate God in terms of His honours and His countenance”.

Much to the reader’s surprise, Blaquerma, who has just written the “Book of the Lover and the Beloved”, presents himself in the “Art of Contemplation” as an inexperienced contemplator who is repeatedly plagued by doubts —often the product of the interference of the imaginative power linked to sensory perception— which hinder the rise of the powers of the rational soul. It should probably be interpreted as a didactic resource, which, in the process of explaining the method of contemplation, makes it possible to clarify how the contemplator can overcome certain obstacles.

1. LA COMPOSICIÓ DE L'«ART DE CONTEMPLACIÓ» I UN CAPÍTOL SOBREVINGUT

Al costat del seu cèlebre veí, amb qui comparteix el llibre cinquè del *Blaquerma*, l'«Art de contemplació» ha passat molt sovint desapercebuda pels lectors i la crítica. Segurament era inevitable que fos així, tenint en compte la volada lírica de bona part dels versicles del «Llibre d'amic e amat». Lull mateix, des de ben aviat, va ser conscient de les possibilitats de l'obra i la va fer circular independentment de la novella,

en llatí i vinculada a un altre text, el *Liber Tartari et Christiani*.¹ Va ser l'inici d'una llarga tradició de còpies, lectures i edicions específicament centrades en el «Llibre d'amic e amat», moltes vegades fetes sense tenir en compte la seva condició d'opuscle integrat en el romanç.²

No sols el «Llibre d'amic e amat» ha fet ombra a l'«Art de contemplació». El fet que al pròleg del famós opuscle místic s'afirmi que cadascun dels versicles que el componen «basta a tot un dia a contemplar Déu, segons l'art del *Llibre de contemplació*», ha comportat igualment que, a l'hora de comentar-ne els versicles, es tendeixi a remetre a l'obra inaugural de la producció lul·liana i que, de nou, l'«Art de contemplació» quedi en un segon terme.

Malgrat tot, l'«Art de contemplació» no és un text que Llull deixés de banda després d'haver-lo escrit. Al pròleg de l'opuscle, o capítol 101 del romanç, s'indica que Blaquerua el

departí en dotze parts, les quals són aquestes: Virtuts divines, Essència, Unitat, Trinitat, Encarnació, *Pater noster*, *Ave Maria*, Manament, *Miserere mei Deus*, Sagraments, Virtuts, Vicis.

L'afirmació es correspon, efectivament, amb el contingut de l'«Art», que està composta pel pròleg i tretze capítols (102-114), un per a cadascuna de les dotze parts, llevat de la primera, sobre les virtuts divines, que estan distribuïdes en dos capítols diferents, els 102 i 103, segons si la contemplació de les virtuts es produeix individualment o bé agrupades de dues en dues o més. Doncs bé, tot sembla indicar que, en un moment posterior a la composició del *Blaquerua*, i quan ja en circulaven exemplars, Llull va decidir incorporar-hi un capítol addicional o, pròpiament, una tretzena part. Encara que des de bon començament ja hi havia un capítol sobre l'encarnació de Jesucrist (cap. 107), on esmentava la passió, i que igualment hi feia referència en altres llocs de l'«Art»,³ l'autor mallorquí va considerar que n'hi mancava un altre que estigués íntegrament dedicat a la passió, i l'hi va afegir.

Tenint en compte el paper que Llull atorga al martiri i a la mort de Jesucrist en molts altres moments, també al *Blaquerua*, el que resulta sorpre-

1. Soler (1992, 1994).

2. Soler dins Llull (2012 [1995]), Santanach (2016).

3. A l'«Art de contemplació» trobem referències a la passió de Jesucrist en els capítols 103, 14; 109, 9, o 112, 15.

nent és que n'hagués prescindit en compondre l'«Art de contemplació». Al cap i a la fi, recordar la passió de Jesucrist afavoreix en els devots un estat d'ànim de fervor amorós, barrejat amb dolor i pietat, que comporta «que lo cor pujàs l'aigua als ulls per ço que plorassen», com s'indica al capítol 71 del *Blaquerna*. En aquest capítol, el canonge de plors i el de suavetat s'estan davant d'una carnisseria observant com sacrifiquen els anyells, i aquesta visió els porta a recordar

son senyor Jesucrist, qui enaixí suaument com los anyells se lleixà lligar e occiure per salvar los pecadors. [...] En plors e en devoció foren llongament ambdós los canonges, e moltes vegades venien plorar ensems en aquell lloc per lo plaer que trobaven en plorar e per lo fruit que en faïen a molts hòmens en aquell lloc, los quals havien contrició de llurs pecats e ploraven per la passió de Jesucrist. (cap. 71, 1)

És el mateix que s'esdevé al capítol 107, 4, de l'«Art de contemplació». Blaquerna, a més de la misèria d'aquest món i de la desobediència d'Adam, hi recorda la passió de Crist, cosa que fa augmentar la seva devoció en la contemplació i genera les llàgrimes dels ulls.

El capítol sobre la passió no s'ha conservat a tota la tradició textual del *Blaquerna*, però sí en una part significativa, que inclou els testimonis de les versions occitana i francesa, i l'edició de Joan Bonllavi, que segurament va prendre'l i va traduir-lo de l'occità a partir de l'actual ms. 478 de la Bibliothèque Nationale de France. L'editor del xvi, malgrat els dubtes que manifesta sobre l'autenticitat del capítol, el va adaptar per al volum que preparava. El capítol no forma part, en canvi, del ms. Hisp. 67 de la Staatsbibliothek de Munic, que depèn d'un antecedent posat en circulació abans de la seva incorporació al romanç.⁴

Així, d'acord amb la darrera versió que Llull n'hauria sancionat, l'«Art de contemplació» estaria composta pel pròleg (cap. 101) i tretze parts, dedicades a les virtuts divines (amb dos capítols: 102-103), l'essència de Déu (cap. 104), la unitat (cap. 105), la Trinitat (cap. 106), l'encarnació (cap. 107), la passió de Crist, el *Pater noster* (cap. 108), l'*Ave Maria*

4. El ms. Hisp. 67 és l'emprat com a còdex base en l'edició de la NEORL, com també en la de la Biblioteca Barcino, que en depèn. Per al capítol afegit, que havia estat considerat apòcrif, vid. Soler & Santanach, eds. (*Blaquerna*, 2009: 67-70, 687-697). Per a Joan Bonllavi, vid. Soler (1995).

(cap. 109), els manaments (cap. 110), el psalm *Miserere mei Deus secundum magnam misericordiam tuam* (cap. 111), els set sagraments de la santa Església (cap. 112), i els septenaris de les virtuts (cap. 113) i dels vicis o pecats mortals (cap. 114).

El lloc que ocupa el capítol sobre la passió, afegit en una segona represa, varia lleugerament segons els testimonis, per bé que majoritàriament el trobem just després de l'apartat sobre l'encarnació. Així és com consta en el testimoni únic occità, en els manuscrits de la traducció francesa i en l'edició de Bonllavi; només al ms. 1025 de la Biblioteca Pública de Palma, l'únic còdex en català que l'ha conservat (per bé que en realitat es tracta d'una retraducció feta a partir de l'occità), hi ocupa el lloc del darrer capítol de l'«Art de contemplació», just abans del capítol 115, l'últim de la novel·la. La numeració dels apartats de l'«Art» mostra en alguns dels testimonis unes certes vacil·lacions, que segurament hem d'atribuir al caràcter més recent de la incorporació del capítol sobre la passió.⁵

2. SOBRE LES CONDICIONS DE LA CONTEMPLACIÓ

L'estímul que porta el personatge de Blaquerna a plantejar-se la necessitat de l'«Art de contemplació» és força similar al que l'ha dut a escriure el «Llibre d'amic e amat». Aquest darrer és fruit d'una demanda del visitador dels ermitans de Roma, que havia observat que ermitans i reclusos

en algunes coses *havien moltes de temptacions per ço car no sabien haver la manera que es convenia a llur vida*; e pensà que anàs a Blaquerna ermità que li fes un llibre que fos de vida ermitana e que per aquell llibre pogués e sabés tenir en contemplació, devoció los altres ermitans. (cap. 99, 1; la cursiva en aquest passatge i en els propers és meva)

Per evitar temptacions producte d'una formació incorrecta, els ermitans necessiten una guia que els orienti. El «Llibre d'amic e amat» ha de fer aquesta funció i Blaquerna es compromet a trametre'l al visitador, «per lo qual [llibre] podria multiplicar fervor e devoció en los ermitans, los quals volia enamorar de Déu» (cap. 99, 3).⁶

5. Vid. Soler & Santanach, eds. (*Blaquerna*, 2009: 67-70).

6. Per als destinataris del «Llibre d'amic e amat», vid. Ruiz Simon (2015).

Són igualment les dificultats que tenen els ermitans per elevar la seva ànima vers la divinitat, per manca de devoció, com es remarca repetidament, el que incita Blaquerna a compondre l'«Art de contemplació». Llegim a l'inici del capítol 101 del romanç, el primer de l'«Art»:

Tant és alt e excel·lent lo sobirà bé, e tant és home baix per culpa e pecat, que moltes vegades s'esdevé que *los ermitans e els sants hòmens han gran afany a pujar llur ànima a contemplar Déu*; e car art e manera és ajudant a aquestes coses, per açò Blaquerna considerarà com fes art de contemplació per ço que li ajudàs a haver devoció en son cor e en sos ulls llàgrimes e plors, e que son enteniment e son voler pujassen altament contemplar Déu en sos honraments e en sos capteniments.

Al pròleg no hi parla pròpiament de temptacions, però sí de «gran afany», que segurament hem d'interpretar com a 'treball penós', i fins i tot 'enutjós'. Les temptacions, les esmenta més avall, al capítol 108, 10, on es vinculen amb la capacitat limitada de les potències de l'ànima, bàsiques en la contemplació, per dur a terme la seva comesa: «car som pobres en mem-brar, entendre, amar, moltes vegades s'esdevé que som vençuts e sobrats *quan som temptats*».

En els llibres anteriors de la novel·la, Blaquerna ha caigut en un parell d'ocasions en dubtes prou significatius, relacionats amb la vida ermitana i contemplativa. Es tracta d'opcions finalment desestimades que no haurien de passar desapercebudes, perquè contribueixen decisivament a configurar el model eremític que es planteja al llibre V del romanç.

A l'inici del seu períple vital, quan abandona la casa paterna, Blaquer-na pretén allunyar-se del món per poder-se dedicar plenament a honorar, estimar i conèixer Déu. Al costat d'aquest objectiu principal, això no obstant, també el mou la voluntat de fugir de la corrupció i dels pecats humans. Ho formula clarament quan el seu pare Evast li demana quina és «la raó pus principal per que ell havia concebuda voluntat d'ésser ermità e de desemparar lo món». La resposta, com deia, és doble:

vull ésser solitari per ço que no haja null embargament a amar, a conèixer, lloar e beneir Déu amb ço que he après en lo món. Aquesta és, sényer, la pus principal raó per què jo lleix lo món. D'altres raons hi ha assats, entre les quals és aquesta, ço és a saber, que quaix a penes veig null home en lo món qui faça son dever en honrar, amar e conèixer Déu ni qui li haja grat del bé que n'ha rebut; e quaix tot lo món s'és convertit en vanitats, en malvestats, en-

ganyes e errors. E per açò vull més ésser entre les bèsties salvatges e els arbres e els ocells, que són sens culpa, que estar entre tants hòmens desconexents e culpables envers lo benefici que han rebut de Déu. (cap. 7, 5)

No cal dir que Blaquerna no arribarà mai a assolir l'ideal d'aïllament que exposa al seu pare, perquè en el fons comporta una disminució de l'objectiu principal, sinó que es veurà impel·lit a implicar-se activament en la reordenació del conjunt de la humanitat.⁷ Fins i tot quan esdevingui ermità serà requerit, com hem vist, perquè ofereixi guiatge i orientació a altres ermitans.

L'altre cas en què Blaquerna cau, més clarament que en el primer, en un excés, es produeix poc després d'haver estat ordenat prevere i nomenat sagristà de l'abadia, al llibre II. Com a sagristà, alliberat de les responsabilitats que exercia respecte al funcionament de l'estudi, té l'oportunitat de dedicar-se a l'oració amb una intensitat molt més gran que fins llavors. En aquestes noves circumstàncies, un punt ensuperbit pel fet de poder cantar missa,

per la influència de la gran imaginació que havia dementre vetlava en lo ministeri damunt dit, li fo vijares en dorment que ell cantàs la missa e que sant Miquel e sant Gabriel li servissin. (cap. 59, 3)

Aquest somni afavoreix que, una vegada despert i a punt de tornar a dir la missa,

quan fo davant l'altar, vijares li fo que veés a cascun corn de l'altar un àngel havent ales e que cascú tingués en l'una mà una creu e en l'altra un llibre. Molt fo Blaquerna meravellat d'aquesta visió e hac opinió que fos enaixí com a ell era vijares.

Afortunadament, davant de l'aparició dels àngels conserva una certa presència d'esperit que li permet plantejar-se si la visió és efectivament certa o no. El recurs a les virtuts cardinals li aclareix el dubte:

Retornà Blaquerna a rememorar les virtuts amb les quals s'ajudava tota hora a ses necessitats; justícia li féu rememorar sa indignitat a veer los àngels; prudència li donà intel·ligència com, *per influència de consideració e per feblesa de*

7. Vid. Soler & Santanach, eds. (*Blaquerna*, 2016: 32-33).

cervell afeblit per abstinència, vigília, dejunis e per gran esvetlament, la fantasia representa algunes vanitats en semblança de veritat; fortitudo enfortí son coratge contra la imaginativa, que a les vegades imagina desordenadament, per lo qual desordenament la vista corporal pren algunes vanes semblances contra veritat. Per totes aquestes virtuts fo ajudat Blaquerna e eixí de dubte en lo qual era entrat e après cantà la missa molt devotament segons que havia acostumat.

Els desordres en la seva capacitat de percepció sensible, fruit de la debilitat provocada per vigílies i dejunis massa extrems, han provocat la visió dels arcàngels Gabriel i Miquel. Aquests desordres no es produiran en l'equilibrada existència eremítica de l'expapa Blaquerna. El personatge expressa clares prevencions cap a aquesta mena d'actituds en adreçar-se a la virtut de temprança, al capítol 113, 14, el penúltim de l'«Art de contemplació». L'exercici de les virtuts ha de permetre defugir, com al capítol 59, aquells comportaments que, a causa d'un càstig excessiu del cos, impedeixen a l'ànima una contemplació satisfactòria:

Temprança, hom no pot massa membrar ni entendre ni amar de Déu; mes per massa membrar, entendre, amar, plorar, dejunar, afliccions e vetlar llangueix e emmalalteix e mor lo cors, e l'ànima no pot tan llongament ni ferventment contemplar les virtuts de Déu. E per açò, temprança, corporalment e espiritualment vos he mester: dats-vos a mi per ço que m'hajats e que de vós mateixa dona siats e que iscats de la servitud de glotonia e de mon ventre.

Em sembla molt significatiu, en aquest sentit, l'èmfasi que es fa a l'inici de l'«Art de contemplació» a l'hora de definir les condicions que s'han de donar per evitar que les circumstàncies vitals del contemplador afectin la contemplació:

Les condicions d'esta art són que hom sia en bona disposició a contemplar e en lloc covinent, car per sobrerpleció o per sobre gran aflicció o per lloc on haja pressa e brogit o trop calor o fredor pot ésser embargada la contemplació; e la pus forts condició que és en esta art és que hom no haja embargament de les coses temporals en son remembrament, enteniment, voluntat quan entrarà en la contemplació. (cap. 101, 5)

Sobretot al capítol 98 s'ha detallat l'ordenat règim de vida de l'ermità Blaquerna, destinat a evitar que sigui «embargada la contemplació» a causa «de les coses temporals». Aquestes circumstàncies, sense cap impediment

temporal, han afavorit que l'experiència mística hagi estat plenament reeixida i han donat lloc a la composició del «Llibre d'amic e amat». És interessant remarcar, tal com s'assenyala al pròleg de l'opuscle, que contemplació i escriptura són dues accions estretament relacionades, però consecutives i distintes:

Blaquerna estava en oració e considerava la manera segons la qual contemplava Déu e ses virtuts; e quan havia finida sa oració escrivia ço en què havia contemplat Déu.

El «Llibre d'amic e amat» és, per tant, el producte últim d'un llarg procés d'aprenentatge. Després d'haver obtingut un fruit tan elevat de la contemplació, que sense cap mena de dubte constitueix la culminació literària del romanç i igualment de la mateixa existència del personatge, sobta la inclusió de l'«Art de contemplació». No tant perquè allargui durant catorze capítols —o quinze, si hi comptem el de la passió— una obra que ja havia arribat al seu punt màxim, idea que podria respondre a un cert prejudici contemporani, per bé que Llull mateix la compartia,⁸ sinó perquè l'«Art de contemplació» ens proposa un Blaquerna sorprenentment inexpert en l'àmbit de la contemplació.

3. VIRTUTS DIVINES, TEMPTACIONS I APRESENTATGE

Al llarg de l'«Art» són unes quantes les vegades en què l'experimentat expapa i ara mestre d'ermitans, en ple procés de contemplació, és sobtat pels dubtes. No es tracta de situacions provocades per un excessiu rigor envers la seva corporalitat —s'han definit clarament quines han de ser les condicions per evitar que els aspectes temporals interfereixin en la contemplació—, sinó per mancances en el mètode contemplatiu que assaja. Els dubtes sorgeixen des del primer moment: ja en el capítol 102, al mateix temps que relata el procés de contemplació de les virtuts divines, Blaquerna ha de fer front a diverses situacions que l'obliguen a corregir l'aplicació del mètode.

8. A la *Doctrina pueril*, en parlar de la retòrica, Llull recomana que «la millor matèria de tes paraules sia a la fi» (cap. 73, 11: 191); s'expressa amb termes semblants a la *Retòrica nova* (II, 4, § 63: 142).

El relat del procés s'inicia amb la preparació del contemplador. Tal com se'ns ha explicat al capítol 98, 1, Blaquerna es lleva a mitjanit, contempla el cel estelat i prega. Al començament de l'«Art» Llull hi afegeix un requeriment bàsic, sobre el qual ja havia cridat l'atenció al capítol 101, 5. Afirmar que, abans d'iniciar l'oració, cal buidar la ment de qualsevol altre pensament que no sigui l'objecte de contemplació:

Llevà's Blaquerna a la mijanit, esguardà lo cel e les esteles, e gità de sos penaments totes coses e mès-los en les virtuts de Déu a pensar. E volc contemplar la bonesa de Déu en totes les quinze virtuts e les quinze virtuts volc contemplar en la bonesa de Déu. (cap. 102, 1)

En les paraules que pronuncia a continuació, en veu alta però alhora cogitant-les «amb tots los poders de sa memòria e de son enteniment e de sa voluntat», remarca l'estreta relació, i de fet l'equivalència, existent entre la bondat i la resta de virtuts divines, i fa una petició al bé infinit d'«infusa gràcia, benedicció» per a l'ànima que s'hi aproxima amb els actes propis de les seves tres potències.

Tot seguit el relat es fixa en l'actuació de la memòria, que recorda la sobirana bonesa i la seva condició de virtut sense cap limitació ni d'espai ni de temps —compartida, de fet, per la resta de virtuts divines—. Blaquerna queda «meravellat d'aital consideració», fins al punt que arriba a quedar-ne «embarbesclat», és a dir, perplex davant de la grandesa divina. Llull usa el mateix adjectiu en el *Llibre de contemplació* per referir-se a l'estat en què roman l'home que contempla l'eternitat de Déu.⁹ Llavors la memòria recorda el bé diví vinculat amb totes i cadascuna de les virtuts increades:

remembrà com gran bé és lo bé divinal, poder que pot ésser tan gran e tan durable, e que pot saber, voler infinitament e eternal, e pot haver virtut, veritat, glòria, perfecció, justícia, llarguesa, misericòrdia, humilitat, senyoria, paciència infinita e eternal. (cap. 102, 4)

Encara que en aquest primer moment el protagonisme hagi estat de la memòria, les altres dues potències de l'ànima també hi han intervingut.

9. «Con vos siatz aquel qui es sens comensament, si l'ome, Seyner contenpla en vostra eternitat e cogita que causa sia en eser qui es sens comensament, roman, Seyner, tot embarbesclat» (VI, 1; *Llibre de contemplació*, 43).

Membrar, entendre i amar la sobirana bonesa genera un plaer en les potències que escalfa el cor i provoca el plor dels ulls. Llavors, però, en plena elevació cap a les virtuts divines, es produeix un primer sotrac. Es tracta d'un dubte equiparable amb les temptacions en què queien els ermitans de Roma:

ans que Blaquerna pogués perfetament plorar, davallà son enteniment a la imaginativa, e amb ella començà a pensar e a dubtar com podia ésser que ans que el món fos hagués Déu justícia, llarguesa, misericòrdia, humilitat, senyoria; e per lo participament de l'enteniment e la imaginativa, el dubte refredà en lo cor la calor, e minvaren en los ulls les llàgrimes. (cap. 102, 5)

En barrejar la potència imaginativa amb el procés propi de l'enteniment, Blaquerna es pregunta com es pot haver produït l'activitat de les virtuts divines abans de la creació, cosa que en el fons equival a dubtar de la Trinitat mateixa. Afortunadament, es desprèn de la imaginativa i aconsegeix que l'enteniment s'elevi per damunt seu:

E Blaquerna *desnuà l'enteniment de la imaginativa* e pujà'l sobre ella, membrant lo sobirà bé ésser infinit en tota perfecció. E per açò pot haver e sap haver, per sa virtut e sa glòria, aitan perfetament totes les virtuts damunt dites ans que el món fos com ha ara quan lo món és.

L'activitat de la Trinitat *ad intra* nega l'ociositat de les virtuts divines abans de la creació i, de fet, evita que la divinitat es mostri contingent a causa d'una suposada dependència respecte de la creació.¹⁰ Aquest argument, usat per Llull en les disputes religioses per demostrar la necessitat del dogma cristià de la Trinitat, és aquí aplicat a la contemplació i a un dubte que pot sorgir a l'ermità, paral·lel a les objeccions dels no cristians.

Una vegada l'enteniment de Blaquerna ha entès el poder de Déu, és el torn de la voluntat, que ara, sense cap impediment, constata que les virtuts divines han de ser superiors a les seves manifestacions del món; aquest cop l'escalfament del cor es pot manifestar llargament en el plor dels ulls:

Molt plac a la voluntat de Blaquerna ço que havia fet l'enteniment, que lleixà çà jus la imaginativa que l'empatxava a entendre e pujà en alt entendre

10. Sobre aquesta qüestió, vid. també el capítol 104, esp. 7-8. Al capítol 106, 8, es torna a fer èmfasi en la generació eterna en la Trinitat distingint-la de la generació pròpia de les criatures.

sens la imaginativa l'infinit poder de Déu, que convé ésser denant en justícia, llarguesa, etc., al món; car si no ho era, seguir-s'hia que defalliment de poder, granesa, eternitat, virtut fossen en la sobirana bonesa. E car és impossible que defalliment sia en Déu, per açò la voluntat escalfà tan fortment lo cor de Blaquerna, que los ulls ne foren llongament en plors. (cap. 102, 6)

A continuació, una vegada superat el dubte generat per la intervenció de la potència imaginativa, que el duia a pensar les virtuts divines en uns termes incorrectes, basats en la percepció material, es relata el diàleg mental que duen a terme les potències de l'ànima racional mentre gaudeixen de les virtuts de Déu. Totes tres coincideixen que se senten més grans i més elevades quan tenen presents les virtuts en conjunt, més que no pas preses individualment. A continuació les potències contemplen la bondat «en sa virtut, veritat, glòria», corresponents a les virtuts HIK segons l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* (en el paràgraf anterior, memòria, a més de B, bonesa, ha esmentat explícitament CDEFGHI). Després d'una primera contemplació, les potències hi insisteixen:

Altra vegada retornà membrar la memòria e remembrà veritat infinita de bé sobirà estant en veritat, virtut, glòria; e l'enteniment entès glòria infinita estant en virtut, veritat, que són sobirà bé gloriós; e la voluntat amà-ho tot en-sems en una actualitat e en una perfecció mateixa. (cap. 102, 8)

Les virtuts divines, concordants i complementàries, són contemplables en un mateix acte i perfecció: el de la unitat divina. A continuació, és Blaquerna qui interpel·la les potències a propòsit de la seva pròpia salvació o damnació, cosa que dona lloc a esmentar sis virtuts que manquen (LMNOPQ), a més del poder (E), ja esmentat, però necessari en parlar de la condemnaició eterna. Aquestes paraules el porten a recordar els seus pecats i la darrera virtut que falta, paciència (R), «que l'havia sostingut» (cap. 102, 10).

Una vegada completat el cicle de les virtuts divines, quan ja ha arribat l'hora de «sonar matines» i Blaquerna ja ha agraït a Déu «com s'era humiliat a ell en ço que l'havia adreçat en sa contemplació», s'adona que ha comès una mancança. Recorda que

la paciència de Déu no l'havia contemplada tan altament com les altres virtuts per ço car l'havia contemplada a esguardament de si mateix. (cap. 102, 11)

Com que pròpiament no ha contemplat la paciència en relació amb la resta de virtuts divines, sinó sols des del punt de vista del pecador que se'n beneficia, es veu obligat, per esmenar-ho, a contemplar correctament la virtut afectada:

convenc altra vegada tornar a la contemplació, e dix que ell adorava e contemplava la paciència de Déu en ésser una cosa mateixa amb la sobirana bonesa e amb totes les altres virtuts, sens nulla diferència.

L'equivalència essencial de les virtuts, una vegada més, el posa a prova. Aquest cop és l'enteniment qui necessita aclariments, perquè jutja a partir de la manifestació de les dignitats en les criatures. Afortunadament, la memòria recorda que no hi ha diferències entre les dignitats en Déu:

E per açò l'enteniment meravellà's fortment com paciència podia ésser una cosa mateixa en essència amb les altres virtuts; mes la memòria membrà que en Déu les virtuts no han nulla diferència les unes amb les altres, mes car les obres que han en les creatures són diverses, per açò paren diverses, enaixí com par la vista diversa quan guarda en dos miralls e la un és tort e l'altre és dret, e la vista és una en cascun mirall, sens nulla diferència.

No deixa de ser simptomàtic que la virtut divina de la paciència, que ha generat el dubte de l'enteniment, fos una de les afectades en els canvis que es van produir en el pas de l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* a l'*Ars demonstrativa*. Tal com Anthony Bonner va observar ja fa uns quants anys, les quatre darreres virtuts que conformen la llista de setze de l'etapa quaternària de l'Art presenten algunes diferències en les dues versions de l'Art.¹¹ N'hi ha un parell que canvien d'ordre (misericòrdia i senyoria), i dues, humilitat i paciència, que desapareixen i són substituïdes per dos conceptes nous: simplicitat i noblesa. Les darreres virtuts de la sèrie de l'*Ars compendiosa* són objecte d'algun altre dubte en els capítols que segueixen.

El mateix exercici de lectura que he dut a terme amb el capítol 102 es podria fer amb la resta d'apartats de l'«Art de contemplació». Llull hi modifica en diverses ocasions, des d'un punt de vista narratiu, la forma d'aproximació a l'objecte de contemplació per tal de mantenir l'interès del lector-

11. Bonner (1977: 40-41; i també 2012: 35-38).

ermità,¹² però el relat continua reproduint, amb detall i especificació de les diverses etapes, l'experiència contemplativa de Blaquerna. I és en el transcurs d'aquesta experiència que sorgeix un ampli ventall de nous dubtes, als quals l'ermità ha de fer front.

Just al capítol següent, el 103, en què Blaquerna adora les virtuts divines en grups de tres, no individualment, com a l'apartat anterior, el dubte afecta l'abast de l'encarnació. No és pas atzarós que les dues primeres temptacions de l'ermità Blaquerna s'hagin de vincular amb els dos dogmes centrals del cristianisme: al capítol 102, 5, ja hem vist que el dubte es referia a l'activitat de les virtuts divines abans de la creació, que és un aspecte central en la justificació de la Trinitat plantejada per Lull; més endavant, al capítol 106, 6, la Trinitat tornarà a ser objecte d'un dubte, aquesta vegada amb una qüestió així mateix central com és la de la unitat o composició de les tres persones divines. Tornem, però, al capítol 103, en què la temptació de Blaquerna sorgeix de considerar que una de les tres virtuts que contempla és major que les altres dues, cosa que implicaria una greu manca d'equivalència:

En perill fo Blaquerna, qui *cuidà considerar que la senyoria de son amat fos major que la misericòrdia e la humilitat*, per ço car sa senyoria és en tots los hòmens qui són e sa humilitat i misericòrdia no il·luminen de la fe catòlica los infeels. Mes l'amat de Blaquerna despertà son remembrament, al qual féu membrar que la misericòrdia féu humiliar lo Fill de Déu a encarnar, morir en la creu en quant era home, per ço que sa senyoria fos revelada, predicada per tot lo món per aquells a qui Déu s'humilià en lo sant sacrifici e a qui Déu ha fets tants d'honraments, e que sa misericòrdia los espera a fer satisfacció de tants e tan greus falliments mortals, e a Déu e a les gents desagradables. (cap. 103, 14)

Davant del fet que la fe cristiana no s'ha expandit per tot el món, Blaquerna cau en la consideració que la senyoria de Déu (Q) ha de ser més poderosa que no pas la misericòrdia i la humilitat (OP). Afortunadament, el record de la humilitat i la misericòrdia de Jesucrist, que patí la passió per tal que s'estengués el coneixement de la seva senyoria, afavoreix que s'adoni que aquest desequilibri no és tal.

12. És la recerca de «novelles raons e diverses matèries e maneres a contemplar son amat» que reivindica al capítol 103, 16; vid. també els capítols 104, 12, i 107, 6.

Després del dubte produït al capítol 102 per la interposició de la imaginativa, Blaquerna va amb compte a l'hora de barrejar-la altra vegada amb les potències de l'ànima racional; malgrat tot, això no impedeix que en diverses ocasions torni a fer-li la guitza. Al capítol 104, en adorar les virtuts d'humilitat, senyoria i paciència (PQR) en l'essència divina, es pregunta sobre la presència d'aquestes virtuts i els seus actes en les criatures i s'adona que no arriba a una conclusió prou satisfactòria:

dementre que Blaquerna contemplava en esta manera, estec embarbesclat e hac por de contradicció; mes, per l'alt enteniment que havia en la contemplació, *conec que la imaginació pecava en fer falsa comparació* e la memòria remembrà que a Déu deuen ésser atribuïdes totes coses que sien bones en les creatures, enaixí que totes aquelles convenen ésser en la divinal essència, amb que no se'n seguecsa nulla imperfecció en Déu. (cap. 104, 9)

L'aproximació a les virtuts o a l'essència de Déu no és en cap cas un objecte propi de la imaginació, vinculada a la percepció sensible, i Blaquerna ha de corregir de nou la inèrcia d'implicar-la en el procés contemplatiu.

Al capítol següent, el 105, Blaquerna contempla Déu en la seva unitat i hi aporta arguments a favor de l'existència d'un sol déu, que ha de ser honorat i servit per tots els homes. No hi planteja altres dificultats, segurament perquè es tracta d'una qüestió menys controvertida. Ben al contrari del dogma de la Trinitat, objecte del capítol 106, que sí que genera dubtes, com he assenyalat més amunt. En aquest capítol també s'aprofita per reflexionar sobre una altra *quaestio* habitual: l'eternitat o la creació del món, ja que «los filosofos digueren que el món és eternal [...] car ells ignoraren en Déu trinitat e obra eternal» (106, 4).

Al capítol 107, 5, mentre Blaquerna plora contemplant l'encarnació del Fill de Déu, la imaginació torna a posar-lo en dificultats a l'hora d'entendre la unió entre les natures divina i humana:

dementre plorava, *la imaginació volc imaginar la manera segons la qual lo Fill de Déu e la natura humana s'ajustaren, e car no la poc imaginar, l'enteniment començà a ignorar e Blaquerna a dubtar*, e cessaren los sospirs e les llàgrimes e els plors per defalliment de la dubitació, que destruí la devoció.

Blaquerna, de nou, ha d'esforçar-se per deixar la imaginació enrere, que insisteix a intentar imaginar una realitat que no es pot percebre a través seu, i elevar les tres potències de l'ànima cap a les virtuts divines:

Quan Blaquerna sentí en què era esdevingut son pensament, altra vegada pujà sa memòria e son enteniment a la granesa de la bonesa, poder, saviesa, amor, perfecció de Déu, e en la granesa d'aquelles virtuts entès son enteniment que Déu poc ajustar a si la humana natura, *jatsia ço que la imaginació no ho sabia ni ho pusca imaginar, car major és Déu en bonesa, poder, saviesa, voler, que la imaginativa en imaginar.*

Esforçar-se per superar el dubte mitjançant l'exercici de les potències de l'ànima racional afavoreix una contemplació més elevada i més fervent:¹³

E per açò, a membrar e a entendre, Blaquerna destruí la dubitació la qual hac haüda en l'encarnació, e retornà en lo cor devoció, contrició, e en los ulls llàgrimes e plors, *e fo en pus alta e en pus fervent contemplació* que no era estat en lo començament.

Al capítol sobre la passió, organitzat d'acord amb les setze virtuts divines (aquí ja anomenades *dignitats*), les potències de l'ànima fan algun retret a Blaquerna, com ara que no hagi anat a morir per amor a la passió de Crist.¹⁴ És sobretot, però, cap al final del capítol, que a Blaquerna se li plantegen un parell de dubtes, de nou relacionats amb les darreres virtuts divines de la sèrie, que continuen sent les de l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* malgrat el canvi de denominació.¹⁵ En primer lloc, en relació amb la

13. Es tracta d'un procés en molts aspectes paral·lel a la comprensió de conceptes obscurs, originalment vinculat amb la interpretació dels profetes de l'Antic Testament (vid. Santanach 2015). Ho remarca de nou en contemplar mitjançant el psalm 50 (51), el *Miserere mei*, al capítol 111, 7: «Segons la manera damunt dita contemplava Blaquerna Déu en sa essència, trinitat, encarnació, per art, exponent les paraules de David amb les divines virtuts; per la qual art pot hom revelar los secrets e les obscuritats que els profetes havien en llurs paraules, per ço que l'enteniment s'exalçàs a encerrar los secrets de Déu per ço que pus altament entenés, e que en l'alta de l'enteniment la voluntat fos exalçada a molt amar Déu en sa essència e en sa trinitat e encarnació e en totes ses obres».

14. Vid. els §§ 4 i 5; hi ha altres lleus correccions en el mateix § 5, o bé als §§ 11 i 14.

15. Va ser basant-nos en el canvi de denominació de les propietats essencials de Déu, de *virtuts* o *dignitats*, que Llull emprà sobretot durant l'etapa de l'*Art demostrativa*, que havíem considerat que «La redacció del capítol sobre la passió, per tant, s'hauria de situar en els anys finals de l'etapa quaternària» (Soler & Santanach, eds., *Blaquerna*, 2009: 70, en què partíem de Bonner 1996). La coincidència entre la llista de virtuts/dignitats del capítol amb la de l'*Ars compendiosa* (1274-1283), però, n'acosta la redacció al període de transició vers l'*Art demostrativa* (1283-1289) i, per tant, també a la redacció del romanç.

misericòrdia divina, i de nou a causa de la imaginativa, s'inclina a creure que el món és etern (al § 15), tema al qual ja s'havia referit al capítol 106, 4, sense que li hagués plantejat cap problema. I just al paràgraf següent dubta que l'acte d'humiliar, propi de la humilitat divina i estretament relacionat amb l'encarnació i la passió de Crist, pugui trobar-se entre els actes de la resta de virtuts de Déu sense menor ni major.

Al capítol 108, on Llull fa un comentari teològic dels versos del *Pater noster*, no hi trobem pròpiament dubtes, sinó estrictament algunes consideracions sobre la naturalesa temptable dels humans. Tampoc no n'hi ha al capítol següent, sobre l'*Ave Maria*, encara que al final Blaqueria s'adona que durant la contemplació de la Verge en la pregària no ha plorat com corresponia, cosa que li sembla «descovinent»; per això torna a recordar la passió de Crist i el dolor de la Mare de Déu fins que «lo cor fo en devoció tan fortment que els ulls n'hagren abundància d'aigua e de plors» (cap. 109, 9).

Encara trobem alguns dubtes més, com ara en un tema tan lul·lià com és el d'equilibrar l'actuació de la voluntat i la de l'enteniment, per evitar que l'enteniment esquivés «entendre la virtut, veritat, glòria de Déu per ço que la voluntat per fe n'hagués major mèrit» (cap. 110, 5, com també 6-7). Al capítol 112, sobre els sagraments de l'Església, la imaginativa torna a ser la responsable d'haver-lo

embargat llongament a entendre lo sagrament de l'altar, per ço car faïa-li imaginar lo sagrament pus fortment en obra corporal, natural, que en les virtuts e en les obres de son Déu gloriós, a les quals virtuts e obres imaginació no pot pujar. (cap. 112, 8)

Sobretot aquest darrer dubte en un personatge que, com Blaqueria, ha passat per tots els estaments clericals fins a arribar a ocupar el lloc de sant Pere, no pot deixar de sorprendre el lector. Val a dir que els anteriors tampoc no són gaire esperables en el savi expapa, que al llarg dels quatre llibres anteriors rarament ha caigut en errors de valoració ni s'ha deixat, encara menys, temptar pels pecats. Però que dubti de la transsubstanciació de la carn en l'eucaristia sembla excessiu.

Segurament, el plantejament de dubtes s'ha de relacionar amb l'esforç fet a l'«Art de contemplació» per presentar el mètode d'una forma que en faciliti l'aprenentatge al possible usuari. No en va el dubte s'ha de relacionar amb el triangle negre de la figura T de l'Art, d'afirmació, dubte i negació, vinculat a la resolució de qüestions. Des d'aquest punt de vista, doncs, l'«Art»

seria un mètode de resoldre qüestions. O, pròpiament, dubtes.¹⁶ D'aquesta manera, l'ermità que llegís l'«Art de contemplació» podia obtenir valuoses indicacions sobre la preparació prèvia a l'elevació vers les virtuts divines i sobre la forma d'aproximar-s'hi. Al mateix temps, gràcies a la presentació dels aspectes més controvertits mitjançant una formulació d'assaig, error i correcció, tenia accés a possibles solucions en cas de confusió o de caiguda en les temptacions.

4. LECTURA, DEVOCIÓ I CONTEMPLACIÓ

Arribats a aquest punt, no sembla fora de lloc plantejar-se si Llull, una vegada va tenir escrit el «Llibre d'amic e amat», no degué qüestionar-se'n l'eficàcia. Les metàfores de l'obra moltes vegades són d'una dificultat conceptual remarcable, i un ermità que no disposés de prou formació per fer front a les temptacions tampoc no devia estar necessàriament preparat per interpretar correctament els versicles de l'opuscle místic.¹⁷ L'obra parteix d'un mètode de contemplació d'una gran exigència intel·lectual, però que en cap cas no s'arriba a sistematitzar, si més no al mateix opuscle. Els versicles sovint presenten indicis del mètode, per bé que sense un ordre establert ni amb indicacions evidents. Des d'aquesta perspectiva, perfeccionar l'art de contemplació només recurrent al «Llibre d'amic e amat» podia resultar complicat i, probablement, segons la capacitat del subjecte, poc profitós.

L'«Art de contemplació», en canvi, amb les explicacions detallades del mètode i amb l'explicitació, i posterior correcció, de nombroses vacil·lacions i dubtes, complia molt millor la finalitat pedagògica que havia motivat la redacció de totes dues obres, és a dir, ajudar els ermitans a superar les temptacions. Un recull d'exemples pràctics i detallats pot ser molt més il·lustrador que una col·lecció de metàfores morals que primer cal interpretar i, en un segon moment, extreure'n, si és possible, ensenyaments metodològics, sovint merament implícits. I és que els versicles del «Llibre d'amic e amat» s'han de relacionar, abans de res, amb el fruit de la contemplació, és a dir, amb la interpretació verbal que l'ermità fa de la contemplació, de per si inefable; el procés mateix d'elevació de les potències de l'ànima en-

16. Vid. Bonner (2012: 45-48 i 85-90).

17. Al versicle 354 es remarca precisament la subtilitat dels versicles; per a aquesta qüestió, vid. Santanach (2015: 335).

vers la divinitat hi té un paper molt menys destacat, per bé que això no impedeix que als versicles s'hi faci de vegades referència.

En aquest sentit, em semblen ben significatives les objeccions que Blaquerua expressa respecte a les possibilitats d'una contemplació reeixida a través de la lectura. L'accés a l'experiència mística mitjançant el «Llibre d'amic e amat» es troba inevitablement mediatitzat per l'escriptura, i Llull aspirava, segons tots els indicis, a afavorir que els lectors no haguessin de dependre de la font escrita, que, en el millor dels casos, no podia ser sinó un pàl·lid reflex de l'experiència en si. Perquè, tal com expressa al capítol 104, 12, sobre l'essència divina, el grau de devoció és inferior en llegir el producte de la contemplació que durant la contemplació mateixa:

Per aquesta manera e per moltes d'altres contemplava Blaquerua l'essència de Déu, mesclant les unes virtuts en les altres per ço que hagués pus novelles raons e pus llonga matèria a contemplar l'essència. E quan hac finida sa oració, escriví ço de què havia contemplat e pus llegí ço que escrit havia, e no hac tanta de devoció dementre que ho llegia com havia dementre que ho contemplava. *E per açò la contemplació no és tan devota en lligent lo llibre com és en contemplar les raons escrites en lo llibre; e açò és per ço car en la contemplació l'ànima puja pus alt a membrar, entendre, amar la divina essència que no fa quan llig ço que contemplava, car devoció mills se convé a contemplació que a escriptura.*

Al final del capítol 108, sobre el *Pater noster*, es torna a fer èmfasi en la impossibilitat de reflectir correctament, mitjançant el llenguatge humà, ja sigui oral o escrit, l'experiència de la contemplació:

Enaixí, e molt mills que no es pot recontar ni escriure, contemplava Blaquerua en sa ànima les virtuts de Déu amb lo *Pater noster*. (cap. 108, 11)

Una aproximació d'aquesta mena pot ajudar a explicar que, dels tres títols esmentats a la novella com a compostos per Blaquerua —el «Llibre d'Ave Maria», que trobem al llibre II, i els dos opuscles místics del llibre V—, només el «Llibre d'amic e amat» sigui pròpiament una mostra de literatura dins de la literatura, mentre que els altres dos no són estrictament allò que hauria escrit Blaquerua, sinó més aviat el relat de les circumstàncies de redacció dels llibres i també el detall de la matèria que els havia de constituir. Els llibres en si no s'arriben a oferir. D'aquesta manera, els dos opuscles no escrits, sinó estrictament relatats, adquireixen un valor exemplar molt més marcat, destinat a il·lustrar el lector de forma pràctica.

Des d'aquesta perspectiva, el «Llibre d'amic e amat», en transmetre l'experiència mística del personatge, fora més un mitjà per estimular la devoció del lector que no pas, clarament, l'explicitació del mètode. Aquest darrer vessant s'hauria de cercar, com he apuntat, en l'exposició pràctica que se'n fa a l'«Art de contemplació». Com Llull mateix assenyala, amb la mera lectura de l'experiència mística no n'hi ha prou, ja que la devoció que genera és limitada. Cal que la contemplació es dugui a terme directament, tal com ensenya l'«Art de contemplació» a través del relat de l'experiència del personatge protagonista.

Hi ha altres indicis que donen suport a la possibilitat que Llull hauria decidit escriure l'«Art de contemplació» després d'haver constatat que el «Llibre d'amic e amat» no acomplia prou les expectatives didàctiques. Com he remarcat més amunt fent èmfasi en els aspectes narratius de la decisió, és sorprenent que Llull situés el «Llibre d'amic e amat» com a capítol 100 del *Blaquerna*, però, en canvi, després encara l'allargués quinze —o setze— capítols més. La *Doctrina pueril*, obra en diversos aspectes propera al romanç, està composta precisament per cent apartats. Sense l'«Art de contemplació» la novel·la hauria estat formada pels mateixos cent capítols, més un apèndix conclusiu corresponent a l'actual capítol 115. Malgrat tot, és ben cert que la qüestió del nombre de capítols i la significació del número 100 pot ser merament circumstancial.

Més significativa em sembla la manca de coherència en l'evolució del personatge que mostra el llibre cinquè. Blaquerna, després de produir una obra de l'elevació mística del «Llibre d'amic e amat», veritable culminació, com hem dit, de la novel·la i de l'existència del personatge, en els capítols immediatament posteriors ensopega amb les temptacions i els dubtes que ha combatut, i hem d'entendre que vençut, en el capítol 100 de la novel·la. De mestre d'ermitans, requerit pels seus coneixements, Blaquerna ha passat a ser un ermità que es mostra insegur i vacil·lant a l'hora d'emprar el mètode de contemplació, com si fos un d'aquests mateixos ermitans inexperts que pretenia ajudar amb el «Llibre d'amic e amat». Tot sembla indicar que Llull va decidir fer èmfasi en l'objectiu pedagògic del text.

Encara hi podríem afegir un darrer aspecte, poc definitiu, però sí simptomàtic. Al llarg de la novel·la, Llull esmenta el *Llibre de contemplació* tres vegades. A més de la citació al pròleg del «Llibre d'amic e amat», mencionada al començament d'aquest article, se n'ha parlat poc abans, al capítol 98, 2, quan se'ns relata de quina manera Blaquerna ordena la seva vida eremítica. S'hi explica que, després de matines i d'haver passejat una

estona perquè la seva ànima reposés, fatigada per la nit de pregària i vigília, Blaquerna

entrava en oració e en contemplació o llegia en los llibres de la divina Escripura e en lo *Llibre de contemplació*, e estava enaixí tro a la tèrcia.

La magna obra encara reapareix una darrera vegada, al capítol 115, 1, quan s'indica que «Estava un dia Blaquerna contemplant Déu e tenia lo *Llibre de contemplació*, e vénc-hi un joglar». Es fa estrany que Blaquerna, immediatament després d'escriure l'«Art de contemplació», recuperi el *Llibre de contemplació* per elevar-se cap a Déu. Podria ser que en aquest darrer esment es remetés a l'«Art», ja que al capítol 101, 2, és qualificada de «llibre de contemplació per art», però més aviat diria que s'ha de relacionar amb el llibre que, al pròleg, ha inspirat a Blaquerna que els versicles del «Llibre d'amic e amat» serveixin per meditar durant tota una jornada. De nou, doncs, es tracta d'un element que aparentment apunta un caràcter sobrevingut de l'«Art de contemplació».

Si l'«Art de contemplació» fos efectivament producte d'una decisió d'última hora, quan Llull ja havia compost la resta del llibre, inclòs el capítol 115, llavors el segon opuscle del llibre V del *Blaquerna* no hauria format part de l'estructurat plantejament inicial amb què havia estat concebut el romanç. Es tractaria, per tant, d'una nova mostra de la capacitat de Llull per revisar i adaptar els seus textos a les necessitats que constata, cosa que aquesta vegada s'hauria produït fins i tot abans d'iniciar-ne la difusió. Més endavant, una vegada el *Blaquerna* ja havia començat a circular, encara hi va incorporar un quinzè capítol: el de la passió. Si al pla inicial de la novel·la ja n'hi havia afegit catorze, els de l'«Art de contemplació», un més no degué costar-li gaire.

La incorporació de l'«Art de contemplació» a última hora explica igualment la separació tan dràstica que s'observa, en els dos opuscles, entre l'expressió literària de les vivències místiques, recollides al «Llibre d'amic e amat», i l'exposició teòrica del mètode. Es tracta de dos vessants que Llull, en altres obres, penso sobretot en l'*Art amativa* o l'*Arbre de filosofia d'amor*, tendeix a presentar bastant més entrellaçats. Evidentment, la hipòtesi que l'«Art de contemplació» sigui un afegit d'última hora no passa de ser això, una hipòtesi. Però es tracta d'una possibilitat que ens parlaria de l'esforç de Llull per treure el màxim rendiment als seus textos, modificant-los quan ho creia necessari.

BIBLIOGRAFIA

I. Obres de Ramon Llull

- Doctrina pueril*, Joan Santanach, ed., NEORL VII, 2005.
Llibre d'amic e amat, Albert Soler, ed., ENC 13, 2012 [1995].
Llibre de contemplació en Déu, vol. 1, llibres I-II, Antoni I. Alomar, Montserrat Lluch, Aina Sitjes & Albert Soler, NEORL XIV, 2015.
Retòrica nova, Josep Batalla, Lluís Cabré & Marcel Ortín, eds., TOLRL 1, 2006.
Romanç d'Evast e Blaquerna, Albert Soler & Joan Santanach, eds., NEORL VIII, 2009.
Romanç d'Evast e Blaquerna, Albert Soler & Joan Santanach, eds., Maria Toldrà, notes, «Biblioteca Barcino», 10, (Barcelona: Barcino), 2016.

II. Referències bibliogràfiques

- BONNER, Anthony (1977). «Problemes de cronologia lul·liana», *EL* 21, 1-2, 35-58.
— (1996). «Més sobre el mot i el concepte de “dignitats” en Ramon Llull», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* 32 (= *Miscel·lània Germà Colón* 5), 5-14.
— (2012). *L'Art i la lògica de Ramon Llull. Manual d'ús*, Helena Lamuela, trad., «Col·lecció Blaquerna», 9, Barcelona – Palma: Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears.
RUIZ SIMON, Josep Maria (2015). «Les “metàfores morals” de l'ermità Blaquerna. A propòsit de la manera i la matèria del *Llibre d'amic e amat*», *eHumanista/IVITRA* 8, 68-85.
SANTANACH I SUÑOL, Joan (2015). «Ramon Llull i l'obscuritat que il·lumina. Apunts sobre l'origen i la rendibilitat literària d'un recurs exegetíc», *Anuario de Estudios Medievales* 45/1 (gener-juny 2015), 331-354.
— (2016). «“No cal ser pescador de perles”: El *Llibre d'amic e amat*, de Ramon Llull a Jacint Verdaguer», *El Procés. Revista Contracultural* VIII, 117-124. També dins el seu *Llegir Ramon Llull*, Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2017, 135-151.
SOLER, Albert (1992). «El *Liber super Psalmum Quicumque* de Ramon Llull i l'opció pels tàrtars», *SL* 32, 3-19.
— (1994). «“Vadunt plus inter sarracenos et tartaros”: Ramon Llull i Venècia», dins Lola Badia & Albert Soler, eds., *Intel·lectuals i escriptors a la baixa Edat Mitjana*, «Textos i Estudis de Cultura Catalana», 36, Barcelona: Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 49-68.
— (1995). «Joan Bonllavi, lul·lista i editor eximi», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* 31 (= *Miscel·lània Germà Colón* 4), Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 125-150.